

О. Д. ТАТАРИНОВА-БАГАЛІВНА
(Харків).

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА УКРАЇНІ.

І. Рух побозьких козаків 1817 р.

Цей етюд має на меті освітлити один невеликий, але цікавий момент з історії військових поселень на Україні, а саме: рух побозьких козаків 1817 року, коли їх обертали у військових поселенців.

Треба сказати, що в нашій історичній літературі ще й досі не досить вивчено систему державної військової організації, відому під назвою „військових поселень“.

Правда, в великому юбілейному виданні „Століття воєнного міністерства“ їй присвячено два нариси: у першому з них подано загальний історичний огляд організації та розвитку військових поселень у Росії, у другому — розглянено військові поселення з погляду специфічно-військового, тоб-то з погляду системи комплектування війська¹⁾. Звичайно, по старих працях Шільдера, Богдановича, полковника Петрова та инш. ми маємо низку окремих даних, матеріалів та уваг у цьому питанні; маємо ми й солідну статтю А. С. Ликошіна в енциклопедичному словнику Брокгауса, статтю С. Н. Валка загального характеру у словнику бр. Гранат, також у цілій низці історичних журналів надруковано чимало різних спогадів та уваг, що освітлюють різні конкретні моменти з життя військових поселень²⁾.

Але всього цього цілком не досить, і ось чому: військові поселення це не тільки особлива система комплектування війська, не тільки своєрідний державно-правний інститут, держава в державі, ба й складна соціально-економічна установа нашого минулого: згадаймо, що вони існували на території колишньої Російської імперії близько 50 років (1810—1857 р.), що на їхню організацію та під-

¹⁾ Див. „Століття воєнного міністерства“, т. VII, ст. 497—601 та т. IV, ст. 93—113.

²⁾ Див. літературу про військові поселення, що її подав А. С. Ликошін у своїй статті „Поселенія военныя“ в 48-півтомі енциклопедичного словника Брокгауса; не можна не відзначити незгаданий у нього „Сборникъ истор. матеріаловъ, извлеченныхъ изъ архива с. е. и. в. канц.“ вип. V під редакцією Н. Дубровіна, П. 1892; з новіших статтів див. „Матеріали по історії бунтов в воєнних поселеннях при Александре I“—Г. А. Верещагіна в журн. „Дела и Дни“ 1922 р., ч. 3, ст. 148—166, де надруковано кілька нових документів. Див. також загальний невеликий нарис М. Є. Слабченка в його „Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.“, т. I, 1925 р., ст. 82—92.

тримку витрачено силу праці та капіталу, що ця система була корисна для поміщиків-кріпосників. Історикові державного та народнього господарства України й Росії військові поселення цікаві саме з погляду їхніх соціально-економічних передумов.

Селянсько-козацька маса, що їй довелося стати невольними колоністами-піонерами цих військово-хліборобських селищ, чинила, проте, значний опір урядові Олександра I-го підчас початкової організації цієї нової опори самодержавства — історикові громадсько-революційних рухів XIX віку і що до цього вивчення історії військових поселень дає багато цілком нових матеріалів та фактів.

В історії України закладання військових поселень це був одночасно й етап в ліквідації її козацького устрою та остаточне покріпачення селянства. Побозькі козаки, колишне чугуївське військо, мали переходити на становище регулярного війська, втративши суму особливостей свого соціально-економічного буття. Найвільніша юридично та найдужча економічно група селян, що утворилася з ліквідованого козацтва, так звані „казенні військові обивателі“ теж опинилися під казармовим пресом Аракчєєва, втративши свою економічну та особову незалежність.

Не тільки архівний, ба й друкований матеріал до історії військових поселень сливе не використали дослідники. А матеріалу цього є багато; досить сказати, що до нас дійшло (крім указів Повної Всезбірки Законів) кілька сот (біля 400) різних положень, правил, проектів, положень про закладання військових поселень, ціла низка різних статистичних описів, кошторисів, планів, атласів, топографічних мап військових поселень, а також чимало наказів центрального та місцевого походження¹⁾. Все це може становити солідний матеріал для статистично-топографічних нарисів, для складання зовнішньої історії військових поселень.

Окрім того, є ціла низка вступних та вихідних паперів — різних рапортів та донесінь, різних записок, листів та доповідів; ціла низка окремих справ військово-судового характеру з різними додатками до них²⁾ — всі ці документи дають матеріал для ґрунтовних нарисів про внутрішнє життя військових поселень. Тільки за перші 20 років існування військових поселень (з 1810—1831 р.) є щось близько 3.000 справ.

Окрім цього головного архівного фонду колиш. департаменту військових поселень, що переховується тепер у Москві, ціла низка матеріалів українського походження переховується по харківських, одеських та київських архівах. Немає жадного сумніву, що ці документи вірогідні, бо походженням своїм вони суто-офіційні: перед нас, безсумнівно, справжнє діловодство військових поселень. Однак,

¹⁾ Див. інвентарний каталог Лефортовського архіву в Москві.

²⁾ Див. „Архивный реестръ дѣламъ Главнаго штаба с. н. в. по военнымъ поселеніямъ“. Так само там.

через те, що ця державна установа існувала довго, структура її була складна, а, головне, тому, що цю тему, можна сказати, так що й зовсім не розроблено в історичній літературі, історик ще не має змоги подати цілком загальну картину та аналізу того, як виникали та розвивалися військові поселення; доводиться будувати роботу окремими етюдами, розробляючи окремі групи документів, об'єднані загальним змістом, територією, або хронологічними моментами. Саме таким способом і розроблює автор цієї статті історію військових поселень на Україні¹⁾.

Ця стаття має на меті дати сторінку з історичного життя військових поселень на Україні в першій чверті XIX віку, змалювати на підставі нових матеріалів перші гострі моменти переходу побозького козацтва на становище військового кавалерійського поселення²⁾.

Спершу, однак, я повинна сказати скільки слів про те, що являло собою побозьке козацтво в 1817 році.

I. Побозькі козаки перед 1817 р.

Побозькі козаки з'явилися вперше в Новоросії ще за турецької війни 1768—1774 року, під командою польського емігранта Петра Скаржинського. Цей загін з молдаван, болгар, волохів, польської шляхти, втікачів-козаків та інших безпритульних людей, що його турки вирядили проти Росії, познайомившись із запорозькими загонами, перейшов „под царскую руку“, до Рум'янцева-Задунайського, та й служив, аж доки закінчилася війна в російській армії. Як закінчилися війна, їм подаровано землі на їхній вибір на правому боці Бога, причому зобов'язано служити козаками за зразком слобідських полків. Згідно з „височайшим“ маніфестом, їх на 30 років звільнено від усяких інших державних повинностей та податків. Тут вони й оселилися з своїми родинами. Одночасно на річці Синюсі болгари, що теж вийшли з Туреччини, заснували окреме поселення— колонію Ольшанку. Однак, як переказують усні легенди, багато з цих колоністів— болгар, доведені до одчаю життям серед дикого степу, де й людей рідко

¹⁾ Я вже здала до друку ще в березні 1925 року два нариси з історії слобідсько-українського військового поселення; крім цього нарису, готується до друку ще кілька.

²⁾ Історію побозького козацтва я викладаю, спираючись переважно на дві статті „Кіевской Старини“: А. Скальковського — „Еще о бугскихъ казакахъ“, 1882 р. грудень, ст. 598—602 та „Бугское казачество и военныя поселенія“ (лѣтописные наброски о. Владимира Лобачевскаго), 1887 р., грудень, ст. 591—626.

Документи, на підставі яких я змальовую рух побозьких козаків, то є 26 та 27 чисел вступних паперів за 1817 рік у справах головного штабу для військових поселенів (Лефортовський архів): крім рапортів та листів гр. Вітта Аракчєєву, в ньому є доповідна записка його імператорові від 9-го травня 1817 року, протокол засідання комітету того-ж дня, копії довіреностей та прохання побозьких козаків од 22-го серпня 1817 року, рапорт Кочубєя, надісланого розслідувати цю скаргу, велика записка з військово-судової справи (97 чол.), думка гр. Вітта та Аракчєєва в цій справі та низка інших паперів меншої ваги.

видко, виємігрували назад до Туреччини; російський уряд ловив утікачів та віддавав їх у салдати.

У 1783 році ці поселенці стерегли кордон проти турків і вже тоді мали назву побозькі козаки. 1788 року з них було зформовано півторатисячний козацький полк, що ввесь час брав участь у військових діях проти турків, зазнав підчас війни великих втрат та виявив велику відвагу коли штурмували Очаків та Ізмаїл.

Побозькі козаки, дарма що мусіли стерегти кордони на басарабській границі, розвинули, однак, чудове сільське господарство; воно й приваблювало до їхніх станиць різні бродячі елементи з західного краю та тодішньої України. За часів Катерини II полк мав одержати прикордонні землі на Дністрі та бути залишений на за́всіди на службі, однак, імператор Павло скасував утворену перед тим Вознесенську губерню, скасував і полк, а козаків записав у казенні селяни. Офіцери, одержавши земельні наділи, почали всіма способами заселяти свої землі, покріпачувати селян. Однак, на початку XIX в. стався знову поворот до козацького устрою в звязку з зовнішньою політикою Олександра I-го. Російському урядові потрібні стали козаки, як військова сила — оце й спричинилося до тимчасової реставрації українського козацтва. 1801 року побозькі козаки вдалися до царя через своїх вірників з проханням відновити їхні права козачі. Новоросійський губернатор Миклашевський мав оглянути на місці всі селища козацькі та впевнитися „подлинно ли всѣ желаютъ возстановленія въ первоыбитное состояніе“¹⁾. Обслідувавши Миклашевський цілком виразно висловивсь за те, щоб побозьке козацтво відновити і то з таких міркувань державного характеру: він уважає, що побозькі козаки своєю вірною службою здобули право на своє звання, що вони одвикли від „крестьянскаго состоянія“ і „противъ воли ихъ были въ оное причислены“. Відновлення їх у козаки буде корисне не тільки для них, ба й для держави: якщо вони вартуватимуть на кордоні, то держава не муситиме багато витратитися на прикордонне військо: „Стража сія будетъ самая надежная, ибо, защищая границы, защищать будутъ они свои жилища“, цілком розумно зауважує губернатор. Крім того, вони будуть корисні й для земської поліції, бо за́всіди зможуть, коли це буде треба, подавати їй потрібну допомогу: губернатор очевидячки добре знав, яка то складна річ керувати новим Новоросійським краєм, з його надзвичайно різноманітним національним складом: „По новости его, по обширности степей, по разнообразію народа его обитающаго, нерѣдко встрѣчается земской полици надобность въ подкрѣпленіи военномъ; для сего иногда цѣлые донскіе полки внутри его содержались на счетъ казны“, пише він. „Устроєніємъ жребія

¹⁾ Думаю, що уряд і перед обслідуванням Миклашевського бачив, що побозькі козаки бажать лишатися козаками; обслідування, можна гадати, мало на меті виявити їхній господарчий стан, а так само й їхні настрої.

сихъ казаковъ подається примѣръ воздаянія заслугамъ и тѣмъ самымъ привлекается болѣе еще ихъ соотчичей въ предѣлы Россіи*, висловлює губернатор міркування державного порядку, звязане з колонізаційною політикою Росії. Далі губернатор одзначає, що хоч казна і втрачає прибутку близько 1.500 карб., але ця втрата „въ сравненіи съ выгодами отъ того ожидаемыми, не можетъ быть уважительна“, надто як узяти на увагу, що козаки, як їм обіцяно, мають право на 30 років пільг. Отже, державна користь вимагає відновити побозьке козацтво — такий є висновок губернаторів, так і ухвалив уряд Олександра I-го. У другій частині своєї доповіді губернатор подає і конкретну схему його відновлення: він пропонує з побозьких козаків та 600 болгар утворити під командою військового отамана три полки по 500 чол. в кожному.

Один з полків має стояти по черзі на кордоні на варті. Що-до встановлення рангів, платні, провіанту та фуражу, то їх слід давати так, як чорноморському та донському козацькому військові. Що-до цивільного устрою, то козаками мали відати губернаторські установи та військова канцелярія. Щоб привабити нових поселенців — чужинців, козакам дано право „приумножать сословіе ихъ людьми изъ заграницы, имъ единоплеменными, какъ-то: молдаванами, волохами, болгарами и прочими“. А втім, заборонено приймати „природныхъ поселянъ въ казаки, равно и поселятъ крестьянъ на ихъ землю“. Військо користується з спільної військової землі, але з правом набувати „стороннія землі“ на загальних підставах. Крім того, в звязку з нерівномірністю земель, козакам дано цілковиту волю переселятися з одних сіл до інших. Так само скасовано недоплатки за останні роки (15.191 карб. 12 к.) та рекрутські гроші.

Цей проект Миклашевського затверджено 28 квітня 1803 року, після того, як розглянув його військовий міністр. Військо розподілено на три полки та багато станиць, організовано військову канцелярію, встановлено певні повинності та служби, — отже, відновлено давніший побут побозького війська. На військового отамана призначено генерал-майора донського війська Івана Краснова, що командував до 1807 року. Військові даровано 15 прапорів.

У складі війська було в Лизаветському повіті 12 станиць, 3361 чоловіків, 840 дворів, 43.945 десятин придатної землі; в Ольвіопільському повіті — 6 станиць, 1592 душі, 308 дворів, 62.700 десятин землі; в Херсонському повіті — 8 станиць, 1430 душ, 359 дворів, 63.097 десятин придатної землі. Всього — 28 станиць, 6.383 душі, 1597 дворів, 169.742 десятини придатної землі, тоб-то близько 30 десятин на кожну чол. душу, що було тоді за звичайну норму по козацьких військах. Згодом до нього приєднано кілька українських родин та польських шляхтичів. У 1808 році побозькі козаки брали участь у турецькій кампанії, в 1812 — 1814 році їм довелося брати діяльну участь у війні з французами та побувати навіть у Парижі.

На жаль, друковані матеріали і статті про побозьке військо висвітлюють саму тільки зовнішню історію його, сливе нічого не згадуючи про його внутрішню структуру та побут. Усе-таки, користуючись з побіжних, розкиданих по різних місцях указівок, а так само з аналогії з іншими козацькими тогочасними військами (я маю на увазі донське та чорноморське військо), я поспитаюся змалювати його побут. Так, цілком ясно, що побозьке козацтво мало значно менші права самоврядування (не згадуючи вже про законодавство), як порівняти його з Запорозькою Січчю. Ми знаємо, що воно залежало од губерської влади (зокрема від херсонського генерал-губернатора Ланжерона), воно не мало повного „військового уряду“, не було посади судді та писаря, але був свій отаман з значковим, військова канцелярія з урядовим прокурором та секретарем. Так званого „окружного правління“ з його посадами теж не було, військо поділялося на полки, але існували елементи сільського громадського станичного самоврядування: в станиці був станичний отаман, станиця мала свою окрему печатку. Отже, адміністративно-судові функції влади розподілено в війську між урядовцями та своєю виборною владою.

Військо було колективним юридичним власником своєї землі та всяких ужитків. Воно користувалося з права вільної, внутрішньої торгівлі, вільного продажу горілки. Всі козаки могли заводити на військовій землі та вжитках двори, хутори, садки, млини, виноградники та риболовлі. Як відомо, ґрунт Херсонщини дуже сприятливий для розвитку не тільки хліборобства й скотарства, але й сільсько-господарської промисловості: ґрунт тут дуже родливий, переважає чорноземля. Степи Херсонщини багаті і на флору, і на фауну. По побозьких станицях найбільше розвинулося, очевидячки, хліборобство, скотарство та рибальство. Молдавани розводили овець та коней, у болгар поширене було городництво, а так само садівництво й виноробство, в українців — хліборобство з його плугом, волом та возом. Певна річ, що в побозькому війську широко розвинене було хутірське степове господарство з його значним розвитком скотарства (м'ясо, вовна). Побозькі козаки брали певне чималу участь у великих хлібних торговельних операціях Одеси, Таганрога, Херсона та Миколаїва. В 1812 році добробут війська трохи підупав через те, що воно своїм коштом організувало козачу дружину. За спокійних часів тільки один козацький полк у 500 чол. стояв на кордоні, решта козаків, не кажучи вже за козачок, могли вільно господарювати.

У 1817 році бюджет війська складався з 8.000 карб. горілчаного відкупу та 3.000 карб. від інших промислових закладів. Ці гроші йшли на військову канцелярію, військовий штаб, поліцію та тюрму, школу, сиріт, недужих та пенсіонерів.

Отже ми бачимо, що в процесі свого п'ядесятьрічного існування (1769—1817 рік) побозьке військо стало певною господарчою одиницею з певними формами побуту.

II. Рух побозьких козаків р. 1817.

У 1817 році сталася велика зміна в житті цієї невеликої військово-господарської організації: козаки мали стати військовими поселенцями. Відомо, що в останні десять років, коли царював Олександр I-ий, організовано військові поселення, і вони саме були тоді в розцвіті: в 1816 році закладено поселення в Новгородській губернії, в 1817 р. організовано два великих поселення кінноти на Україні: в Зміївському та Вєвчанському повіті на Слобідській Україні (Слобідсько-українське поселення) та побозьке поселення в 3-х повітах Херсонської губернії. У 1825 році на всій території Росії оселено 12 гренадерських полків та дві арт. бригади в Новгородській губернії, 6 піших полків у Могилівській губернії та 16 кінних полків на Україні.

На Україні за провідників цієї системи та одночасно за ліквідаторів особливостей попереднього устрою зробилися дві особи: бойовий генерал Г. І. Лісаневич та гр. І. О. Вітт. Григор Іванович Лісаневич був землевласник у Херсонщині, що там і почав свою військову кар'єру. У 1817 році він був начальником 3-ої уланської дивізії, що стояла тоді на Слобідській Україні. Йому доручено було організувати слобідсько-українське військове поселення. В особі Лісаневича Аракчєєв мав певного, слухняного генерала, що проте під час заколотів 1817—1819 р., коли почалися вони в його поселеннях, виявив себе, як нерозпорядлива та не досить рішуча людина. Гр. Іван Осипович Вітт — це постать значніша. Напівполяк, напівгрек, він був за таємного агента в Наполеона. В 1812 році він перейшов на службу до російського уряду та почав виконувати різні таємні державні доручення. В 1817 році він дуже вдало, за дорученням од уряду, розформував 15 козацьких „малоросійських“ полків, мобілізованих на війну з Наполеоном. Йому, як талановитому ліквідаторові, і доручили перетворити побозьке військове поселення. Одночасно йому доручено і таємний догляд над Київом та Одесою і кількома губерніями України. Обоє їх, і Вітта, і Лісаневича, на початку 1817 року викликав Аракчєєв до Петербургу, де вони одержали відповідні інструкції та знайомилися з планом поселення військ. Протягом березня та квітня 1817 року сталися такі події: побозьке військо з відання херсонського військового губернатора перейшло під безпосередню команду гр. Вітта — начальника української уланської дивізії. Вся команда прикордонної варті та козаки, що перебували в різних відрядженнях, були повернені до своїх домівок. Одну бригаду Української дивізії розташовано по станицях побозького війська та деяких сусідніх казенних селах. Військовий міністр дістав наказа видати на вимогу гр. Вітта скарбової деревні для будівель. У своєму рапорті від 8-го квітня 1817 року, Вітт повідомляє, що команда повернулася, що почато будівання, що козаки перейшли під його начальство — все було немов цілком гаразд. Однак, у мене під

руками є один документ, який свідчить цілком певне, що гр. Віттові не подобалося його нове призначення та роля, не подобався й весь план поселення військ. Приглянувшись до побозького козацтва, до природи та людности в цій частині Херсонщини, він зрозумів, що на нього покладено дуже важке завдання, зрозумів ще й те, що козаки боротимуться за свій побут. Приїхавши вдруге до Петербургу, в травні 1817 року, він висловлюється проти системи військових поселень узагалі. 9-го травня 1817 року він подає на ім'я імператорове доповідну записку з таким написом Аракчєєва: „Замѣчанія гр. Витта на поселеніе кавалерійскихъ полковъ, поданныя имъ 9-го мая 1817 года“. У цій записці, серед усіх отих офіційних фраз, де висловлюються вірнопідданчі почуття, чується голос здорового розуму, доброго фінансиста та господарника. „Говорять, что я сказалъ о планѣ поселенія войскъ что онъ не годится... таковая дерзость никогда въ мысль мнѣ не приходила“... виправдується граф. „Планъ сей долженъ принести государству чрезвычайныя выгоды... я же подавалъ свое мнѣніе о перемѣнахъ, которыя мнѣ казались нужными“... Далі в сімох параграфах граф докладно обґрунтовує, в чому саме конкретно полягають „неудобства“ цього плану. В першому параграфі граф звертає увагу уряду на різноманітність національного складу побозького війська, що до складу його ввійшло багато чужинців-колоністів¹⁾. Граф не сподівався, що цілком без опору пощастить з'єднати силою чужинців-колоністів з українцями: „Одна часть бугскаго населенія, расположенная по Бугу, составлена изъ молдаванъ и болгаръ, народовъ по обычаямъ весьма несвойственнымъ быть съ прочими совокупленными; самоѣдность ихъ такова, что почти никогда два брата вмѣстѣ не уживаются. То и великое затрудненіе находилъ я смѣшать ихъ съ украинцами“, присилувати їх не тільки мати спільне господарство, ба навіть жити в одній хаті.

Другий пункт уваг Віттових не меншої ваги: у ньому він зазначає, що багато заможних господарів, через те, що зрівнено буде землі (згідно з планом поселення), зазнають великого занепаду, бо в степовій скотарській смузі від кількості землі залежить і багатство людей²⁾.

Окрім того, він боїться, що зрівняння спричиниться до того, що деякі осадчі не матимуть жадної змоги обробляти землю. У повний плуг треба чотири пари волів, казна не зможе дати їх незможним (пара волів коштує 250 карб.); тимчасом система обробки землі в побозькому військові „по мѣрѣ ихъ состоянія“ забезпечувала обробку землі цілком, вказує граф. У третьому пункті Вітт каже,

¹⁾ Див. книгу акад. Д. І. Багалія „Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку“. Харків, 1920 р.

²⁾ Мова йде, очевидно, про хутори по степах, що ними володіла не тільки козацька старшина та абшитовані, але й козаки-рядовики.

що на Україні сіють дуже мало вівса. Тут він дорогий, отже державі дуже дорого коштуватиме прогодувати 3-х коней кожного господаря (дві строевих та одна заводська)¹⁾. У четвертому пункті Вітт вказує на те, що перехід мешканців-власників на становище робітників (тут мова йде про так званих „резервових“) дуже тяжко відіб'ється на їхньому матеріальному стані: вони разом з своїми родинами, так само, як салдати постояльці з родинами, переходять на утримання так званих „хозяевъ“, отже, вони, закінчивши службу, не матимуть змоги доживати свої дні спокійно в своїй родині та в своєму господарстві, як про це говориться в плані. „Солдаты, нынѣ служащій, не столько еще почувствуютъ, ибо не бывъ никогда свободнымъ, ко всему приученъ, но коренные хозяева не такъ легко оное смогутъ перенести, будучи каждый изъ нихъ занятъ службою и земледѣльческою работою“.

У п'ятому пункті Вітт вказує, що важко з'єднати чотири родини в одному будинкові, згідно з положенням. Будинки осадчих, через те, що не вистачає в цій місцевості лісу, є в „бѣднѣйшемъ положені“, зроблено їх з глини та з соломи, викопано в землі, доведеться зробити силу нових будівель. Далі Вітт висловлює цілковиту певність у тому, що багато осадчих намагатимуться пошитися в інваліди, щоб ухилитися, разом з своїм майном, від запису в військове поселення, як „хозяевъ“. Скептично ставиться він і до системи призначення за „дурное поведеніє“ господарів у дійові частини, як до способу кари, кажучи, що більшість з них усе одно не може вже служити на фронті.

У шостому пункті Вітт вказує на те, що державі дорого коштуватиме прогодувати протягом перших років родини резервових та дійових частин, а також виплачувати платню, видавати одяг та амуніцію. Тут-же він вказує, що організація військових поселень по „бѣдныхъ мѣстахъ, гдѣ скудно земли“, обійшлась-би державі дешевше, бо там орють однією тільки конякою, там більше лісового матеріалу і т. д. Кінець цієї доповіді Вітта, однак, оптимістичніший: він висловлює цілковиту певність у тому, що поселені полки що-до ладу та дисципліни будуть кращі за всі інші, що салдати, „будучи всѣ на глазахъ, могутъ доведены быть до надлежащаго совершенства“. Ось такий, як коротко переказати, зміст записки гр. Вітта. Цілком ясно з тексту, що він зрозумів, як дорого коштуватимуть урядові військові поселення, показав невдалі місця цього плану, зважив і на те, як зустрине цю реформу козацтво. Наслідком цієї записки було засідання особливого комітету (з Аракчєєва, Лісаневича, ген.-майора Бухмаєра, гр. Вітта та генерала Олександрова), де ці уваги Вітта і були заслухані. Протокол цього засідання датовано

¹⁾ Відомо, що худоба в степовій смузі мало не цілком годується на паші, взимку її заганяють в очерети.

тим-же 9-м травня 1817 року. Він дуже короткий: комітет вирішив план військового поселення кінноти не змінити зовсім, зважаючи на те, що ніякі попередні правила не можуть запобігти труднощам, коли їх (ці правила) здійснюватимуть по різних місцях, отже не треба робити змін у загальному плані. Що-до поселення побозького війська, комітет виробив окремо таку компромісову постанову: він дозволяє залишити заможним мешканцям їхню землю, але на тій умові, щоб вони з своєї землі виконували стільки повинностей, скільки в них буде ділянок землі по нормі. Якщо вони захочуть продати частину своєї худоби, то полкове управління повинно купити її в них для бідніших. Окрім того, полкове управління може дати їм їхні землі по-над норму за чиншові гроші. Воєнних поселення-господарів має бути певна норма, а якщо буде по-над норму, то повідомити про це начальника військових поселень. Отже, тільки одне міркування Віттове з усіх отих 7-ох узяв на увагу комітет. Пороблено деякі поступки заможним колам побозького козацтва — здебільшого майбутнім дворянам. Боротьба між Аракчевим та Віттом закінчилася поразкою останнього¹⁾. Йому довелося організувати поселення на Бозі. Повернувшись до побозького війська, він повинен був почати оселяти два полки на землях побозького війська, приєднавши до округи поселення і низку казенних сіл. Вся ця округа з її землями мала бути розподілена на 4 частини (4 полки) з рівною кількістю землі та людності. Козаки, казенні селяни та салдати до 45 років включно, мали бути розподілені на три групи: господарів („хозяевъ“), їхніх помічників та постояльників. Родина господаря та його помічника повинна була прогодувати двох постояльників — салдат з їхніми родинами. Всі вони повинні були жити в одному приміщенні, робити на одній приділеній їм земельній ділянці, мати спільну худобу та сільсько-господарське знаряддя. Всі вони повинні були стати одночасно хліборобами та салдатами, одержавши від уряду зброю, коней, хліборобське знаряддя та насіння на засів. Всю землю побозького війська має бути розплановано, всю людність переписано, розподілено по станицях та участках, дітей взято для навчання, сторонні елементи, як купецтво та абшитовані, має бути виселено з поселення.

Військова канцелярія та інші козацькі посади касовано. Керування всім військово-господарчим життям мало перейти в руки військових начальників та полкових комітетів. Усі роботи, зв'язані з організацією військового поселення — будівлі, шляхи, то-що, мали виконувати військові поселяни. Зрозуміла річ, що все це не могло відбуватися цілком безболізно: в травневих та червневих Віттових

¹⁾ Цікава увага генерала Маєвського, теж співробітника Аракчєєва, наче-б Аракчєєв дуже не любляв гр. Вітта, як свого особистого суперника, але мусів був цінувати його, як особу твердої вдачі, що вміє присилувати масу слухатися (див. „Мой вѣкъ или исторія генерала Маевскаго“ в томі 8, за 1873 рік „Русской Старини“, ст. 428).

до Аракчєєва рапортах є такі запитання гр. Вітта, що свідчать про труднощі, які повставали перед ним: як йому бути з станицею Миколаївкою, що залюднюють її самі лиш молдавани та чорногорці — вони не хтять ані входити до складу військового поселення, ані переселятися в інші місця; що йому робити з абшитованим офіцерством та козацтвом, яке має свої хутори, виноградники та садки, що йому робити з купецтвом та міщанством, яке не бажає залишити поселення. Далі Віттові довелося мати справу з болгарами Тираспільського повіту, з чорногорцями станиці Троїцької, з поселеннями сербів, то-що. Сумніви, що висловив він у записці, знаходять собі реальний вияв у дійсності: гр. Віттові нікуди розташувати салдатську масу двох полків. Він береться з надзвичайною енергією за будування, силу козаків, саме під гарячий час сільсько-господарських робіт, надсилає він ламати каміння, возити його, то-що. Нові офіцери, кол. хорунжі, сотники та салдати теж цілком не задовольняють Вітта, як начальника над військом. Він скаржиться на брак дисципліни, на те, що між ними багато неписьменних, що „обхожденіє“ між ними та салдатами „самое простое“ — справа яскраво видно з усього не налагоджується, атмосфера напружується. У рапорті від 3-го липня брєнять уже трохи тривожні ноти, коли згадується про настрій побозького козацтва¹⁾.

22-го липня Вітт пише рапорта та листа до Аракчєєва, з яких ми довідуємося, що „неполная охота“ перетворилася в „дерзкое безразсудство“ і „самовольство“, як висловлюється гр. Вітт. На початку гр. Вітт згадує свої різні послуги російському урядові, говорить про те, як він протягом 3-х останніх місяців розформував 15 „малоросійських“ козачих полків: „Таковую же дѣятельность и всѣ мѣры здраваго разсудка употребилъ и при новомъ образованіи бугскихъ казаковъ, но все то самовольствомъ сего народа и дерзостью не достигаєтъ желаемаго успѣха, чѣмъ вынужденъ я былъ взятъ строжайшія мѣры: послѣ сдѣланнаго возмущенія противъ атамана, двинулся я съ однимъ батальономъ 4-го морского полка изъ Николаева по станицамъ, гдѣ отыскивалъ зачинщиковъ и приводилъ прочихъ въ страхъ и повиновеніе...“ Ця карна експедиція Віттова справила свій вплив у так званій побозькій частині поселення²⁾. Однак, у Михайлівському (Красносельської частини) козаки цілою громадою не схотіли вислухати „высочайшихъ“ наказів про перетворення вій-

¹⁾ „Казенные поселяне не ждуются на обращеніе воинскихъ чиновъ. Относительно же коренныхъ бугскихъ казаковъ не могу увѣрить ваше сіятельство, чтобы они были съ полною охотою служить уланами; ибо досели существовавшая у нихъ вольность и ослабленіе субординаціи при теперешнемъ новомъ устройствѣ (какового примѣру видятъ они изъ квартирующихъ тутъ украинскихъ полковъ) содѣлываютъ ихъ отъ всего чуждыми... Всякая регулярность имъ кажется данью и безъ возстановленія надлежащей субординаціи истребится не можетъ“.

²⁾ „Таковыя мѣры... сдѣлали большое на нихъ влияніе, поелику наведенный страхъ заставилъ повиноваться...“

ська. „У меня подъ карауломъ изъ главнѣйшихъ бунтовщиковъ отставной капитанъ Барвинскій и до 60 челов. низшихъ чиновъ“ — закінчує своє повідомлення граф. Рапорт Віттів од того-ж дня багато довший та докладніший як лист, у ньому є низка цікавих подробиць. Виявляється, що при „первомъ объявленіи высочайшей воли весьма приняли оное съ холодностью, и не скрыли, что болѣе желаютъ остаться по прежнему казаками... Начались секретно совѣты къ изысканію средствъ, добиваться таковой перемѣны...“ Далі Вітт одзначає велику роль капітана Барвінського, що „обнадеживалъ ихъ какой-то бумагой...“ Чутка, що можна добитися того, щоб не заводили поселень, охопила всі станиці та призвела до „сопротивленія“ владі. Арешт привідців не викликав бажаних наслідків: до отамана Кантакузина прийшло 18 чол. з станиці заарештованих, вимагаючи визволити їх. У відповідь на їхню вимогу їх покарано та надіслано до їхніх домівок. Жителі всіх станиць почали не слухатися, почали категорично відмовлятися виконувати накази та приписи свого начальства. Даремне Вітт з Кантакузиним і сам особисто, і різними особливими наказами силувалися вмовити мешканців виконувати їхні нові зобов'язання.

Вони нагадували їм про присягу, зазначаючи, „сколь есть опасно противиться монаршей волѣ“... Хоч як і собі вмовляли козаків та кож і офіцери та духівництво, жадних наслідків од цих намовлянь не було. Всі одногolosно зазначали, що „перемѣнить прежняго своего положенія не хотятъ“...

14—16 липня сталися такі події в Вознесенському: 14-го липня отаман Кантакузин зустрів біля Вознесенського щось із 80 козаків. Він почав з ними розмову і вони вдали, що слухатимуться його пояснень та наказів. Однак, 16 липня, близько 500 козаків викликали його до військового урядового місця та почали вимагати, нехай звільнить їхніх товаришів. Козаки заявляли, що вони не хтять бути уланами. У відповідь на зачитані їм накази знявся галас, почали лунати різні вигуки та лайки. Тоді отаман наказав заарештувати найзухвалішого. „Не займати“, закричало все зібрання, заявляючи, що вони вмирать, але не дадуть, щоб того заарештували. Тоді отаман, за допомогою вартової команди, що була тут, та офіцерів, почав гнати „скопище“ з двору. Переправа через річку була козакам відрізана, вони тоді просто почали стрибати в річку, щоб переплисти на другий берег. Під цей час один з них потонув. Підчас сутички Кантакузин дістав два удари в голову. Отакі події сталися 16 липня, як їх змальовують представники влади — Кантакузин та Вітт¹⁾. Далі

¹⁾ Підчас цих подій графа Вітта не було, він був оглядав станиці. Що-ж до Кантакузина, його особи та як він ставивсь до організації військового поселення, документи не подають значних даних. Богданович у 5-му томі своєї „Історії царствования императора Александра I-го“ П. 1871 р. пише, що й Кантакузин даремне силувавсь був

Вітт дає точне звітлення про свої методи втихомирювання: він починає вимагати собі звідусіль полки — полк з Херсону, прохає полк у генерала Сакена — головного командувача першої армії, а також у головного командувача другої армії.

Командування першої та другої армій, розташованих на Україні, запитавши Петербург, дістало наказа „отрядить въ распоряженіе гр. Витта столько полковъ, сколько имъ по мѣстному усмотрѣнію потребовано будетъ... исполнить всѣ его приказанія впредь до повелѣнія и даже дѣйствовать силою оружія ежели въ томъ нужда будетъ"... Отже, на „мѣсто приключеній“ надіслано два полки по 2.915 багнетів у кожному. Якщо зважимо сили двох полків, що були під руками гр. Витта, перед надісланням цієї нової допомоги, то побачимо, що Вітт мав чимало збройної сили — мав 10—12 тисяч багнетів. Гр. Вітт не дурно сподівався, що ці полки „навѣють имъ страхъ“ і покажуть, що „сопротивленіе ихъ будетъ бесполезно. Справді, до „кровопролитія“ не дійшло — графові Віттові пощастило погасити пожежу повстання.

Однак, ці серйозні заходи не всилували козаків цілком скоритися та покаятися, на що сподівалася влада. Зовнішній спокій підтримують тільки багнети і гр. Вітт боїться відпустити полк, щоб не було нових „возмущеній“. Гр. Вітт не знає, що йому далі робити, але він тієї гадки, що без суворої кари винних не можна відновити ладу, та прохає гінцем надіслати йому дальші приписи.

В одному місці рапорту гр. Вітт подає цікаву історичну довідку про те, що в 1803 році, як генерала Краснова було призначено на отамана, побозькі козаки теж виявили „ослушаніе“.

Гр. Віттові пощастило припинити на якийсь час пожежу повстання по побозьких станицях великими військовими силами. Козаки опинилися немов під домовим арештом, бо-ж у хаті кожного з них розташовано було близько десятка салдат. „Станицы казачьи бугской части усмирены и приведены до надлежащего повиновенія“, перепис закінчується по станицях, однак, гр. Вітт з обережності, залишає по них один піший полк. Цей рапорт, де подано такі заспокійливі відомості, датовано 10 серпня, тоб-то тільки через 25 день після сутички в Вознесенському.

Однак, у другій частині побозького поселення, в Красносельській частині, було значно гірше: Віттові довелося вдруге викликати туди полк. Він оголошує станицю Михайлівську під арештом, забронивши станичникам виїздити з неї будь-куди в інше місце ¹⁾.

у Петербурзі не погоджуватися на реорганізацію побозького війська, вважаючи, що ця реорганізація погіршить його становище. Богданович розповідає про цей факт на підставі слів самого Кантакузіна.

¹⁾ „Для усмирення поставили въ Михайловскую станицу цѣлый полкъ пѣхоты и досталось на всякій домъ по 15 солдатъ“ — пише в своїх замітках „Бугські козаки и українські уланы“ А. С. Пищевич. Див. „Кіевская Старина“, 1885 р. № 2, ст. 391.

Коротенька, побіжно сказана фраза, „тоже пресѣчемъ и вывозъ имущества“ вказує нам цілком виразно на такі, очевидячки, масового характеру факти. Кінець-кінцем, справа дійшла і до шпіцрутенів: у відповідь на наказ вивести винних для кари, юрба кинулася відбивати їх, вихоплювати в салдат рушниці. За допомогою 3-х батальйонів юрбу було втихомирено і 3-х чол. прогнано через батальйон шпіцрутенами. Решту — під вартою виряджено до села Федвар. Довідавшись про це, станичники інших станиць вирішили силою визволити заарештованих, та цього їм зробити не пощастило, бо два задалегідь підготовані ескадрони „при сильномъ сопротивленіи скопища“ розігнали їх. Далі начальству довелося взятися за ліквідацію „ослушности“ заарештованих: ще 4-х покарано шпіцрутенами, і тільки після цього решта почала прохати помилувати їх. Тоді з них узято нову присягу, та й відпущено тоді додому. Отже, рух, як узяти зовнішній бік його, було припинено, але козаки не заспокоїлися. У серпні вони роблять спробу легального характеру, а саме: надсилають на ім'я князя Лопухіна¹⁾ до Петербургу прохання-скаргу від імені всіх станиць побозького війська. В кінці липня та початку серпня по станицях відбулися зібрання: на цих зібраннях ухвалено постанови в листовній формі, що їх козаки називали „довѣренностями“. До нас дійшли копії цих довіреностей. „Не желаємъ уланами, а желаємъ старую нашу службу“— така головна думка всіх цих довіреностей. Побоювання втратити козацький стан було, очевидячки, таке велике, що в одній з таких довіреностей висловлюється згода, щоб переселили в інші місця, аби тільки залишили козаками. У проханні од усіх станиць теж цілком виразно говориться про небажання поробитися уланами, але це затушковується такою фразою: „Съ покорностью просили мы Кантакузина объявить намъ о таковой перемѣнѣ формально присланное отъ высшего начальства повелѣніе противо коего послушными быть не можемъ“— це повідомлення суперечить донесінням гр. Вітта про тії численні спроби переконати козаків покірливо прийняти зміну, що її ухвалив вищий уряд. Мова прохання проста та яскрава: „Самъ онъ, Кантакузинъ, съ обнаженною саблею гонялся по степи за уstraшенными и бѣгущими въ отчаяніи людьми“, пишуть козаки. Далі подається жига картина, як їм тяжко довелося відбувати арешт— вказується на те, що хліб їхній по полях гине, що їх жде неминучий голод, що з ними поводяться гірше, ніж з злочинцями, що салдати ганьблять їхніх жінок та дочок, надмірно переобтяжують їх своїм постоем, що їм доводиться завдовольняти надмірні вимоги на харчі, на підводи, що їм доводиться возити каміння для будівель для якогось міста й т. д. Козаки прохають: 1) залишити їх по-давньому козаками, 2) визво-

¹⁾ Князь Петро Васильович Лопухін — перший міністр юстиції, голова державної ради та комітету міністрів того часу.

лити їх од теперішнього „разоренія и бѣдствія“, од постоя, 3) зробити слідство про події, що сталися, та стягти з Кантакузина громадські гроші, котрі витратив він на себе. Скаргу цю підписав писар Васильїв. Скарга ця викликала деякі наслідки. Надісланий з Петербургу для розслідування її, кн. Кочубей ніяк не міг відшукати цього писаря. Зібрати потрібні відомості йому пощастило, тільки прибравши „чужое названіє“, як він пише. Виявилось, що скаргу з прохання 4-х козаків од імени всіх товаришів, написав та підписав не писар Васильїв, а колезький секретар Черьомухін. „Самъ онъ, какъ человекъ посторонній не ручается за содержание просьбъ“, а писав її за обіцяні гроші. Допитані козаки відзначили Кочубеєві, що вони знають деякі факти сваволі салдатської та думають, що Кантакузин марно витратив рекрутські та подушні гроші, котрі подарував їм уряд у 1803 році¹⁾.

Коли Кочубей об'їздив станиці, він виявив, що сварки та сущічки між господарями та їхніми постояльниками то явище звичайне, що скаржаться на занепад господарства, на арешти товаришів і т. д. В наслідок розслідування, Кочубей подає загальний висновок, що головна причина незадоволення то є „непреодолимое желаніе ихъ остаться на прежнемъ положеніи“, що скаргу на військо перебільшено, що скаргу треба вважати „какъ бы за частную“. Вона безпідставна і написана тільки на підставі заяв 4-х козаків. Гр. Вітт у своїйому рапорті теж писав, що Черьомухін „увеличилъ претензію отъ себя“, що ці скарги є тільки причіпка, щоб їх залишили в козацькому званні. З наказу гр. Вітта адмірал міста Миколаїва взяв Черьомухіна під варту. Для суду над іншими заарештованими козаками (97 чол.) та абшитованим капітаном Барвінським, призначено в м. Вознесенському особливу комісію військового суду. Записка з цієї військово-судової справи, що дійшла до нас, подає цілу низку побутових подробиць подій, вказує на кількох дійових осіб цієї боротьби. Козак Вознесенської станиці Панас Бабиченко був у гостях у свого знайомого, абшитованого капітана Барвінського, біля Новопетрівської станиці, на початку 1817 року. Підчас випивки Барвінський сказав, що в нього є папір, згідно з яким усі старі козаки мають право одержати по 100 карб. Витягнувши цілу в'язку паперів із скрині, він поклав їх на стіл. Бабиченко, побачивши серед них один друкований, узяв його та й сховав. У станиці він з 4-ма козаками, через те, що вони не могли прочитати цей папір сами, пішли з ним у канцелярію до писаря. Але писар їх дуже розчарував, прочитавши їм положення про побозьке військо, добре всім відоме. Бабиченко, однак, продаючи свій крам на базарі в станиці Вознесенській, почав розказувати, що в Барвінського є два важливі документи: один про

¹⁾ Рекрутські та подушні гроші справді зняв з козаків уряд у 1803 році. Козаки, очевидно, наївно думали, що Кантакузин одержав їх готівкою.

борг старим козакам по 100 карб., другий — про те, що побозьке військо не може бути перетворене в улани, але, що Барвінський прохає за цього документа 2000 карб. Чутка про це швидко облетіла всю станицю і громада цієї станиці дала козакові Гетьманенкові доручення взяти в Барвінського папери та з'явитися з ними до військового отамана. Він пішов до Барвінського, по дорозі на його заклик до нього почали приєднуватися депутати з інших станиць. Кінець-кінцем, 2-го липня до Новопетрівської станиці прибуло 14 депутатів. Вони відшукали Барвінського, що був саме в цей час п'яний, і звичайна річ, ніякого паперу від нього одержати не могли. Другого дня він дав зібранню папір, що його прилюдно зачитав „содержатель питейнаго дома“ жид Лейбе. Але цей папір був усього тільки друковане положення про побозьке військо, „нимало не удовлетворяющее ихъ желаніе“. Барвінський заявив зібранню, що ніякого іншого документу в нього нема. Козаки тоді роз'їхалися, ухваливши до 15 липня надіслати своїх депутатів до Кантакузіна. На слідстві та суді Барвінський запевняв, що він витягав папери з скрині на те тільки, щоб показати Бабиченкові давні ротні списки, де записаний був і батько Бабиченків, що Бабиченко взяв у нього таємно положення про побозьке військо і, тільки на другий день, він, Барвінський, одібрав його в нього назад. За місяць, як ото до нього прийшли депутати, він справді нагадав про те, що громада винна йому 2.500 карб. за його прохання ще за часів генерала Краснова, але що 2000 карб. за папір він не прохав. Три депутати зазначали, що Барвінський грошей за папір не прохав; їх звели навіч з Бабиченком, що це стверджував. Останній признався тоді, що це вигадав „самъ отъ себя“, так само признався він, що від Барвінського він не чув і про папір про борг давнім козакам, а вигадав це сам. Депутати, крім того, з'ясували, що про станицях не вірили, наче-б імператор хоче перетворити військо — через це вони й зібралися йти до Кантакузіна. Вони підкреслювали свою солідарність у постановах, заявляючи, що всі вони однаково винні.

З цієї справи ми довідуємося, що між 1—6 серпня козаки 7-ох станиць одібрали в своїх отаманів печатки, „дабы безъ ихъ согласія не приложили къ такимъ бумагамъ, которыя изъвѣляютъ будутъ ихъ желаніе преобразоваться въ уланы“ — один з отаманів утік разом з печаткою. Довідуємося ще й про те, що козаки в Вознесенському намагалися були відбити свої прапори. Крім депутатів та інших заарештованих, з справи видно, що допитувано цілі станиці, які заявили, що „они вообще не желали имѣть преобразования“, але не чинили опору імператоровій волі. З формулярного списку видно, що Барвінському було 58 років, походив він з польського шляхетства, на службі був з 1769 до 1790 року, брав участь у багатьох боях, має кілька атестатів, був під судом за прохання в справі про претенсії на генерала Краснова.

Суд присудив 64-х підсудних до кари на смерть: Барвінського— за його документ, інших з цього числа— за затаювання станичної печатки, за депутатство, за галас, за неслухняність, за небажання виконувати накази й т. д. Решту суд ухвалив звільнити без кари, зарахувавши їм, як кару, їхній арешт з липня. Гр. Вітт дуже пом'якшив цей присуд: він запропонував Барвінського, позбавивши його рангів та дворянської гідності, вигнати з побозьких станиць; Бабиценка та Гетьманенка— заслати до Сибіру на поселення, решту-ж звільнити, взявши на увагу те, що вони довго були заарештовані та що їх обдурили Гетьманенко та Бабиченко. Аракчєєв трохи збільшив кару: він запропонував справу Барвінського відокремити, склавши для розгляду її окрему комісію; Бабиценка та Гетьманенка він запропонував віддати на службу рядовиками до Сибірського окремого корпусу без права на відставку та відпустку, крім того, він визнає за потрібне надати гр. Віттові право, коли стануться якісь заколоти, відсилати винних рядовими до Сибірського корпусу. Оцю думку-присуд гр. Аракчєєва ствердив імператор 31 грудня 1817 року.

Перед нас пройшли тривожні липневі та серпневі дні 1817 р. по станицях побозького війська: ми бачили цілу низку пасивних та активних фактів опору владі. Таємні зібрання, вивіз майна, побиття свого отамана. Ось така-о була форма протесту побозьких козаків проти скасування свого козацького устрою. „Не желаємь уланами, а желаємь старую нашу службу“— ось гасло цього руху. Ми бачили, що козаки дуже обстоювали всі аксесуари свого козацького устрою. Вони мали намір відбити полкові прапори, вони відбирають станичні печатки своїх отаманів, прибувши до Вознесенського, вони вимагають, щоб отаман Кантакузин прийшов до військової канцелярії й т. д.

Звичайно, в ці перші організаційні моменти, коли закладалося військове Херсонське поселення, козаки встигли відчути тільки найменшу частку з того, що їм довелося пережити далі, коли вони фактично стали військовими. поселянами. Примусові будівельні роботи, розташування полків по їхніх домівках, нове чуже начальство, побоювання за свій добробут та побут— ось безпосередні причини цього руху. Отже, рух побозьких козаків 1817 року втихомирено, але козаки не заспокоїлися, і наступного 1818 року він спалахнув з новою силою. Про це, однак, мені доведеться говорити вже в іншому місці.